

Rašytojo kūryba – kritikos akiratyje

The Writer's Creation in the Realm of Critique

Petras BRAŽĖNAS

Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111
brazenene@gmail.com

Santrauka

Straipsnyje aptariama vieno iškiliausių lietuvių prozininkų Juozo Apučio kūrybos recepcija, daugiau nei per keturis dešimtmečius besiformavusi literatūros moksle ir kritikoje. Sovietmečiu rašytojo situacija buvo gana dviprasmiška: rašytojas nepriklausė tuometinės valdžios numylėtinių ratui, patyrė ne vieną diskriminacinį išbandymą, nors anksti susilaukė plataus skaitytojų pripažinimo ir itin palankių profesionaliosios kritikos vertinimų. Straipsnyje apžvelgus A. Zalato-

riaus, J. Sprindytės, E. Bukelienės, V. Kelertienės, R. Šilbajorio, M. Martinaičio, V. Martinkaus, V. Juknaitės ir kt. įnašą į Apučio kūrybos analizę, interpretacijas ir vertinimus, daroma išvada, kad profesionalioji literatūros kritika – priešingai kultūriniam valdžios vertinimams – rašytojo atžvilgiu visada buvo ne oponentė, bet supratinga ir geranoriška partnerė.

Esminiai žodžiai: literatūros kritika, interpretacija, recepcija.

Summary

The article analyses and evaluates Juozas Aputis' – one of the outstanding Lithuanian prose writers, – creative reception which has been formed during four decades in the literary science and criticism. The writer's situation in soviet times was rather ambiguous: the writer wasn't loved by the authorities of that time and more than once experienced discrimination. However, he was early acknowledged by the readers and favourably evaluated by the professional critics. The author of

the article after reviewing the contribution to the analysis of Aputis' writings of A. Zalatorius, J. Sprindytė, E. Bukelienė, V. Kelertienė, R. Šilbajoris, M. Martinaitis, V. Martinkus, V. Juknaitė and others comes to the conclusion that professional literary critique with respect to the writer was not an opponent but an understanding and benevolent partner.

Keywords: literary criticism, interpretation, reception.

Vieno iškiliausių lietuvių prozininkų, Nacionalinės premijos laureato Juozo Apučio kūryba nuo pirmųjų rašytojo žingsnių susilaukė įdėmaus ir iš esmės palankaus literatūros mokslo bei kritikos dėmesio. Kalbant apie sovietmečio kritiką, neretai pabrėžiamas jos, kaip ideologijos tarnaitės, vaidmuo. Tokia tendencija ypač ryški Elenos Baliutytės studijoje *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, plačiausiai nušvietusioje sovietmečio literatūros kritikos raidą. Tiesa, autorė, savo studijoje pateikusi keletą ryškiausių literatūros mokslininkų bei kritikų portretų, atskleidžia nevienareikšmį kritikos vaidmenį, bet neigiamus ben-

dro fono ir pozityvus atskirų asmenybių vertinimas vis dėlto palieka savotišką vidinio prieštaravimo išpūdį. Šio straipsnio tikslas nėra bandymas leisti į platesnę tokio išpūdžio analizę, bet vienas jo aspektas gali būti prasmingas ne tik aptariant rašytojo kūrybos recepcijos formavimąsi, bet ir bandant suvokti bendresnius literatūros ir profesionaliosios kritikos santykių klausimus. Apučio figūra, rašytojo vieta literatūroje tokiame suvokime yra itin paranki. Trumpai kalbant, rašytojas anais laikais nepriklausė valdžios numylėtinių ratui. Užtenka priminti faktą, kad jam, vieninteliam iš menininkų (ne tik rašytojų) buvo parodytas viešas nepasitikėjimas, kai aukš-

čiausios valdžios institucijos anuliavo Valstybinių premijų komiteto jau paskirtą apdovanojimą. Viešai tokie sprendimai anų dienų papročiu nebuvo komentuojami, bet literatūrinuose ir valdžios kuluaruose apie juos buvo šnekama ilgokai. Kuluari-nės nuomonės greičiausiai bus nė nepatekusios į oficialius dokumentus ir atsispindėjusios tik trum-poje nutarimo eilutėje, tad čia ir apsiribosime tik pačiu skandalingo fakto konstatavimu. Skandalin-go todėl, kad juo buvo mestas iššūkis ir profesiona-liajai literatūros kritikai, ir plačiam Apučio kūry-bos gerbėjų ratui. Profesionalioji kritika ir prieš tai, ir po to liko Apučio pusėje.

Kiekviena jo knyga susilaukdavo bent kelių re-cenzijų, priklausančių ir kritikų, ir pačių rašytojų plunksnai. Rašė apie jį Lietuvoje ir išeivijoje, rašė lietuvių ir užsienio kalbomis, rašė akademiniuose leidiniuose, kultūrinėje ir visuomeninėje periodi-koje, pedagoginėje spaudoje. Surinkus viską į vieną vietą, tikrai susidarytų solidus rašytojo kūrybos stu-dijų ir interpretacijų tomas. Ryškiausias, geriau-siai matomus literatūrologinės ir kritinės minties takus Apučio prozos plotuose išmynė Albertas Za-latorius ir Jūratė Sprindytė.

Albertas Zalatorius Apučio kūrybinį kelią įdė-miu žvilgsniu sekė daugiau nei tris dešimtmečius. Labai palankia recenzija „Žmogų sušildančios no-velės“ (1967) sutikęs kukliai išleistą antrąjį rašyto-jo novelių knygelę, Zalatorius nemačiom nebepra-leido nė vienos. Neilgame, bet conceptualiame įva-diniame straipsnyje „Prisiminus praeitį, galvojant apie dabartį“, kuriuo pradedama novelės antologija *Žalias laiko vingis* (1981), beje, pavadinta Apučio novelės vardu, kritikas, aptardamas daugelį bendres-nių semantinių ir stilistinių žanro raidos aspektų, būtent Aputį išskiria dažniausiai: „Aputis vienas pirmųjų prabilo apie senąją kaimo žmonių kartą, parodydamas, kad ji dvasios turtingumu ir širdies gerumu pranoksta jaunąją, bet jos buvimas gana ele-giškas ir tragiškas“ (Zalatorius, 1988, 40).

Polemizuodamas su kritika, išreiškiančia oficia-lią ideologinę liniją ir kvalifikuojančia „šią konce-pciją kaip patriarchališkumo kultą ir naujų, besivys-tančių gyvenimo formų ignoravimą“, kritikas argu-mentuotai gina požiūrį, kad „senosios kartos kai-miečių paveikslai yra tinkamesnė forma tokiai kon-cepcijai konkretizuoti, nes tie paveikslai asocijuo-jasi su turtingu etnografijos ir folkloro pasauliu, pa-slaptingesne gamta, įvairesne buitimi“ (*Ten pat*).

Į du momentus reikia atkreipti dėmesį skaitant šią citatą: apologija Apučio prozai parašyta nedaug laiko tepraėjus nuo minėto skandalingo jam paskir-tos Valstybinės premijos anuliovimo; kritikas są-

moningai ir akivaizdžiai vengia asociacijų su socia-linio gyvenimo realijomis, savo minčiai paremti ieš-kodamas ideologiškai „nekaltų“ folkloro, gamtos ar buities sąvokų. Galima citatoje išžvelgti ir trečią gudrybę: sumaniai apgynęs, „nukenksminęs“ Apu-čio „patriarchališkumą“, kritikas ryžtasi reabilituoti ir kitus valdžiai įtartinus rašytojo prozos bruožus: „Subtilumo, tolerancijos susidūrimas su šiurkščia jėga ir yra vienas centrinių J. Apučio kūrybos mo-tyvų. Pasipūtusi, pasitikinti jėga, grubiai valanti sau kelią, smerkiama tiek kūrinio siužetu, tiek perso-nažų poelgiais, tiek publicistiniais ekskursais. Šio autoriaus prozoje dažnai akcentuojama žmogiškoji atmintis, kaip svarbiausias asmenybės komponen-tas, todėl nemaža reikšmės teikiama prisiminimams, ypač vaikystei, kurioje ieškoma tikrojo savęs – na-tūralaus, nesugadinto“ (Zalatorius, 1988, 22–23).

Šis straipsnis vaizdžiai paliudija ne tik kritiko išvalgų tikslumą, žmogiškąjį solidarumą su diskri-minaciją patyrusiu rašytoju, bet ir ezopines gudry-bes, kuriomis naudojosi ne tik literatūros kūrėjai, bet ir jos interpretatoriai.

Pastraipa apie bendresnius novelės rūpesčius su-švelninęs įtampą, nutraukęs balansavimą prie pa-vojingos ribos, koku galima laikyti išskirtinį dė-mesį neseniai griežtai nubaustam rašytojui, kritikas vėl grįžta prie Apučio jau ne idėjiniais, bet esteti-niams jo prozos bruožams aptarti:

[...] šis autorius pasižymi itin sugestivia pasakojimo manie-ra. Tuo metu, kai lietuvių prozoje ėmė dominuoti herojaus vidinis monologas, J. Aputis prabilo sudėtingai instrumen-tuotu savo paties monologu, kupinu lanksčių perėjimų iš vienos stebėjimo pozicijos prie kitos. Jo tekstas pilnas užuo-minų, nutylėjimų, netikėtų pastebėjimų ir vertinimų. Re-fleksijas ir elegines intonacijas atšaldo humoristinė detalė, etnografinį ar psichologinį piešinį perkerta apibendrinanti frazė arba intelektualinis ekskursas. Todėl skaitydamas esi priverstas įjungti ne tik vaizduotę ir emocijas, bet intuiciją ir loginį mąstymą (Zalatorius, 1988, 23–24).

Cituojamose pastraipose labai kondensuota for-ma išdėstyta pakankamai plati Apučio prozos ana-lizės ir vertinimų programa, kuriai įgyvendinti ne-užtenka kad ir paties autoritetingiausio kritiko su-formuluotų išvadų, o reikalingas analizės proceso akivaizdumas, meninių argumentų nepaneigiamu-mas.

Didelė šios programos dalį Zalatorius yra ir pats realizavęs. Atgimimo priešaušryje – 1988 metais – išleistoje kritikos knygoje *Prozos gyvybė ir negalia* Apučiu tenka bene didžiausias autoriaus dėmesys, jo proza paprastai pažymima aukščiausios prabos ženklų:

Novelė kartais apsieina ir be konflikto, ir be dialogų, bet užtat į pirmą vietą iškyla turiningas, daugiasluoksnis sakiny, kur į neišskiriamą lydinį susilieja intelektas, jausmas, vaizduotė, vidinė kultūra, žodžio lankstumas ir tas didysis dviasios karštis, kuris atsiranda tik nuoširdžiai ir atvirai kalbant. Tokiu sakiniu mūsų prozininkai ne dažnai pradžiugina. Tiesa, gerų simptomų jau yra. Bene ryškiausi jie J. Apučio, R. Kašausko, J. Mikelinsko pastarųjų metų novelistikoje (Zalatorius, 1988, 40).

Parašyta 1970 metais, kai Aputis tebuvo tik dviejų pirmųjų nedidelių rinkinelių autorius, tiesa, periodikoje paskelbęs jau didžiąją dalį novelių, kurios įėjo į tais pačiais metais pasirodžiusį rinkinį *Horizonte bėga šernai*. Šį rinkinį Zalatorius minės ne kartą, atskiroms jo novelėms skirdamas ir platesnės analizės puslapius. Diskusiniame straipsnyje „Novelė – dukra ar podukra?“ (Zalatorius, 1988, 89) Apučio novelistika vienoje vietoje įrašoma į retų „išsimintinų reiškinių“ (p. 42) kategoriją, kitoje pažymima jos „aukšta stiliaus kultūra“ (p. 33), trečioje ji iškeliama kaip priešprieša tematiniam novelės susmulkėjimui, novelistikoje klestinčiai „iluzijos apoteozei“ (p. 52), ketvirtoje – kaip pavyzdys prozos, reiškiančios susirūpinimą dėl atskirų moralinių vertybių likimo: „dėl to, kad gerumas ir atlaidumas pradeda kapituluoti prieš šiurkščią jėgą ir smurtą, kad dvasingumą išstumia pragmatizmas, asmenybės integralumą – racionalus išskaičiavimas, svajonę – trumpalaikę naudą, natūralų santykį su gamta – vartotojiškas požiūris į gamtą, sugebėjimą kiekvieną daiktą įprasminti – inertiškas daiktų kaupimas ir t.t.“ (p. 99–100).

Nesunku pastebėti literatūros kritiko įžvalgų tankmę ir gelmę, nors kiekvieną teiginį ar įžvalgą pagrįsti paties grožinio teksto iliustracijomis tokio pobūdžio straipsnyje ir nėra lengva. Užtat likęs „su novele dviese“ (p. 110) (aptariamoje knygoje yra skyrius „Interpretacijos“), kritikas įtikinamai parodo ne tik Apučio prozos semantines ir stilistines subtilybes, bet kartu pademonstruoja ir savo, kaip analitiko, meistriškumą. Tarp klasikinių V. Krėvės, P. Cvirkos, amžininkų bei bendraamžių M. Sluckio, A. Pociaus, R. Lankausko, J. Mikelinsko novelių interpretacijų pateikta ir Apučio novelės „Erčia, kur gaivus vanduo“ interpretacija, kuria jau ne dešimtis, o šimtus kartų remtasi moksleivių ir studentų rašiniuose. Galima į šią interpretaciją pažvelgti iš dviejų pusių: neabejotina, jog Zalatorius reikšmingai prisidėjo, kad ji būtų kuo adekvačiau perskaityta, suvokta kaip chrestomatinė novelė; kita vertus, tokiomis interpretacijomis kritikas ir parodo kelią, kurį tenka nueiti, kad įgytum moralinę teisę skelbti vertinimus, kuriuos išsamiai argumen-

tuoti paprastai nebūna galimybių. Zalatoriaus straipsniai ar recenzijos visada pasižymėjo ypatingu minties kondensuotumu, conceptualumu, raiškos skaidrumu. Apučiai iš tiesų pasisekė, kad jo kūryba buvo tokio kritiko akiratyje. Užtektų ir aptariamoje knygoje perskaityti jo straipsnį „Juozas Aputis: Tarp aimanos ir vilties“ bei rinkinio *Keleivio novelės* recenziją „Žmogiškumas – kaip pilies akmenys...“ Dėmesys Apučio kūrybai, jo, kaip žmogaus, pilietinei laikysenai, nuolat jaučiamas ir pasikutinėje paties Zalatoriaus parengtoje knygoje *Literatūra ir laisvė*. Straipsnis „Smėlynų gaisruose, prigludus prie balto Viešpaties drabužio“, kurio pavadinimas sukonstruotas iš Apučio įvaizdžių, yra rimčiausias kritikos žodis, iki šiol pasakytas apie romaną *Smėlynuose negalima sustoti*. Romaną jau ne sovietmečio, o nepriklausomos Lietuvos spaudoje jaunieji literatūros kritikai sutiko negatyviai, tad Zalatoriaus straipsnis gali būti traktuojamas ir kaip vienas gražiausių argumentuotos literatūrinės polemikos pavyzdžių. Jis baigiamas įpareigojančia išvada: „Vadinasi, Apučio romanas pasirodė ant dviejų bangų susidūrimo ribos, ir jo pasisekimas ateis, ko gero, su naujos bangos įsitvirtinimu. Kol kas autoriui teks palūkėti. Juk laukė kažkada ir Broniaus Radzevičiaus *Priešaušrio vieškeliai*. Literatūros istorijoje tokių laukimų – begalės“ (Zalatorius, 1989, 341).

Zalatorius per kelis literatūrinio ir asmeninio bendravimo su rašytoju dešimtmečius buvo sukaukęs pakankamai vertingos medžiagos, galėjusios tapti pagrindu ir platesnei apibendrinančiai studijai ar monografijai. Kad Aputį jis prisimindavo net rašydamas didįjį savo gyvenimo darbą (po akademinių novelės tyrinėjimų) – monografiją apie Krėvę, rodo toks palyginimas: „Kol kas nėra žinoma nė viena „istorija“, kurią Krėvė būtų aprašęs ištaisai, prisilaidydamas jos nuoseklumo. Įvykis jam – tik vaizduotės ratilus išjudinantis akmenėlis, kažkokių gilesnių procesų paviršius, mintį paryškinanti iliustracija ar šiaip ekskursėlis, derantis prie bendros pasakojimo tėkmės (panašų principą dabartinėje novelistikoje itin mėgsta naudoti Juozas Aputis)“ (Zalatorius, 2003, 283).

Jūratė Spindytė indėlį į literatūrologinius Apučio kūrybos tyrinėjimus įnešė savo monografijomis *Lyrizmas šiuolaikinėje lietuvių prozoje* (1989) ir *Lietuvių apysaka* (1996), apibendrinamojo pobūdžio straipsniais ir atskirų kūrinių recenzijomis. Paklojusi tvirtus teorinius bei metodologinius pamatus lyrizmui kaip „lietuvių nacionalinio stiliaus savybei“, parodydama „lyrinės epikos transformaciją“, atskleidždama „lyrinio vaizdavimo principus“, „fa-

bulos, siužeto, įvykio pakitimų“, prisiliedama prie tokių subtilios nuojautos reikalaujančių dalykų kaip „ritmo funkcija“, „intonacijų skalė“, „stiliaus mikrostruktūrų aktyvumas“, autorė nuolat rėmėsi Apučio kūrybos pavyzdžiais, ne tik įrašydama jį vienu pirmųjų į lyrinį epiką – J. Biliūno, A. Vaičiulaičio, brolių Dirgelių, R. Granausko, D. Mušinsko, B. Radzevičiaus, S. Šaltenio, B. Vilimaitės – rikiuotę, bet ir išryškindama individualiuosius jo stiliaus bruožus:

Geriausiai teksto intensyvumo paslaptys žinomos J. Apučiui, savo novelistikoje pasikliaujančiam ne gausa, apimtimi, globališkumu, o gelme, netikėtumu, lakoniškais ir tikslinomis mikrodetalėmis. Tikrojo prozos intensyvumo pagrindas – ne tik stipri emocija, bet ir originali mintis, imlus meninis vaizdas. Lakios, lengvos impresijos, pojūčių fiksavimas nesuintensyvina teksto. Subjekto sąmonės įtampa, gili refleksija – vienas esminių intensyvaus lyrizuoto pasakojimo šaltinių. Kitas šaltinis – mažų stiliaus ląstelių suaktyvinimas. Imami gausiai eksploatuoti įprasti lyrikai atributai: tropai, sintaksinės figūros, simbolis; meninis vaizdas pajungiamas ne empiriškam aprašymui, o daugiareikšmei potekstei. Lyrizmas kreipiasi į emocinį žmogaus gyvenimą kaip pačią svarbiausią ir autentiškiausią jo patirtį (abstraktus žinojimas, informacija įgyjama loginiu būdu ir priklauso ne tiek nuo paties individo, kiek nuo kultūros stereotipų, nuo vyraujančio visuomenės sąmonėje tikrovės modelio). Lyrinė proza mažiau aprašo ir analizuoja tikrovę, o daugiau ją savaimingai apmąsto, išjaučia, ieško esminių būties formulių lakoniškos raiškos. Epines freskas keičia žmogaus vidinio pasaulio ekslibris (Sprindytė, 1989, 60).

Toks išvadų pasažas, primenantis teorinį grožinio teksto stilistikos kompendiumą, randasi po kelių dešimčių etiudų, ekskursų, taiklių palyginimų su kitų lyrinės krypties prozininkų stilistinės raiškos bruožais, po įtikinančių stiliaus mikrostruktūrų analizės pavyzdžių.

Kaip pačios analizės etiudo pavyzdį paimkime autorės samprotavimus apie lyrinės prozos asociatyvumą, sekos ryšių, nuoseklumo praradimą. Parodoma tai ne vieno rašytojo kūrybos pavyzdžiais, bet mums šiuo atveju svarbu, kaip perskaitomas būtent Aputis. „Bėgiai ties Priegliu“ – jaunystėje parašyta novelė, atkreipusi kritikos dėmesį, bet tradicinės literatūros išugdytam skaitytojui, kaip teko ne kartą įsitikinti, atrodanti „per sunki“. Norėdamas bent jau būsimiesiems filologams pagelbėti įveikti tokius „sunkumus“, ne kartą esu šaukęsis Sprindytės teksto pagalbos:

J. Apučio novelės „Bėgiai ties Priegliu“ herojaus pasakotojo mintys šokinėja per šimtmečius ir erdves – Karaliaučiuje studentai su gotiškais vadovėliais, tarp jų Donelaitis; karas,

griuvėsiai, vaikystė mažame Žemaitijos miestelyje; tie patys Karaliaučiaus griuvėsiai šiandien, tramvajų ratai bilda per „saulės išdžiovintus, lietaus išbalintus kaulus“. Sudirginta herojaus vaizduotė be paliovos įvairiomis kombinacijomis perkomponuoja tuos pačius vaizdus ir poetinius įvaizdžius – dobilai su bitėmis, griuvėsių plytos, staugiantis Afrikos liūtas, lakštingalos balsas, tramvajai, kaulai, kareiviai, gaisrai, gandrų lizdis, luošas senis, matės, kaip buvo „daromi tie griuvėsiai“, jo išgelbėtas kūdikis ir refrenu kartojamas sakiny: aš „išėjau iš Žemaitijos prieš daugelį daugelį metų“ (Sprindytė, 1989, 73–74).

Ypač subtiliai atskleidžiama vienas iš būdingiausių Apučio prozos bruožų – jos asociatyvumas:

Asociatyvumas – ne tik populiarus šiuolaikinės pasakojimo technikos dalykas, bet ir būdas aktyvinti skaitytojo sąmonę. Jungtys tarp atskirų vaizdų kartais būna tokios trapios, kad praleidus vieną vienintelį žodį – lieptelį į gretimą vaizdą, tekstas gali atrodyti padrikas, menkai komunikabilus. Minėtame J. Apučio kūrinyje matome ne išsamiai plėtojamus vaizdus, o tik pasirinktus jų blyksnius, tačiau pasakotojas pateikia objektyvias nuorodas apie savo judėjimą erdvėje (sėdi griuvėsiuose, randa luošą senį, eina į viešbutį), nusako savo būsenas (vos neapalpo nuo karščio, kankino „klaikus ilgesys“). Istorinę kultūrinę atmintį materializuoja besikartojantys įvaizdžiai (griuvėsiai, kaulai, universitetas, Donelaitis, karo liepsnos, Žemaitija). Novelė asociatyvi, bet ne chaotiška, pasakojimą konsoliduoja aktyvi vertybinė herojaus orientacija (praeities atmintis ir atsakomybė už ateitį), subjektyvūs vaizdiniai pakankamai motyvuojami (Sprindytė, 1989, 74).

Kai Sprindytė rašė savo studiją apie lyrizmą, staliuje tebegulėjo savo šviesesnių dienų laukiančios Apučio apysakos „Skrudėlynas Prūsijoje“ ir „Vargonų balsas skalbykloje“. Nekalbant apie gausius lyrizmo išteklius, kurie buvo panaudoti šiose apysakose, autorė negalėjo numanyti, kad jos net du kartus pabrėžtinai pakartoti ryškiausi novelės įvaizdžiai (griuvėsiai, kaulai, tramvajus ir kt.), atminties ir atsakomybės motyvai sugrįš į stambesnius prozininko kūrinius, o ypatingą sklaidą ir prasnę įgaus apysakoje „Skrudėlynas Prūsijoje“.

Aputis Sprindytės monografijoje *Lietuvių apysaka* taip pat užima prideramą vietą. Keturių rašytojo apysakos įrašytos į pusantro šimtmečio žanro raidos istoriją ir į istorinį laiką, kuriuo jos buvo sukurtos: „Neabejotinai kūrybingiausias Apučiui apysakininkui aštuntasis dešimtmetis, kai buvo rašomos, parašytos ar pradėtos rašyti visos keturios apysakos (*Rudenio žolė, Prieš lapų kritimą, Skrudėlynas Prūsijoje, Vargonų balsas skalbykloje*). Tai ir pats skaudžiausias, nedėkingiausias laikas viešumo požiūriu, nes apysakų kelias pas adresatą užtruko

arba buvo visai užgintas“ (Sprindytė, 1996, 300).

Tiksliai pastebėta *kūrybingiausio ir skaudžiausio, nedėkingiausio* dešimtmečio vidinė priešprieša kiekvieną kartą sukelia skirtingomis kryptimis vedančių minčių: kokį vis dėlto paradoksalų (susilaukiant nuo kitų epitetų) pusšimtį metų turėjo išgyventi ir visa literatūra, ir atskiri kūrėjai, kad visiškai pagrįstai būtų suformuluota tokia neįtikėtina priešprieša. Antra mintis – apie žanro disidentiskumą. Sąmoningai į stalčių – bent jau didelės apimties kūriniai – tuo metu tikrai nebuvo rašomi. Savo „Skudėlyną Prūsijoje“ autorius taip pat buvo išteikęs žurnalo redakcijai. Kodėl novelės, taip pat dažnai slepiančios disidentiską ar rezistencišką idėjinį užtaisą, šiaip taip prasmukdavo pro cenzūros tinklus, o apysakos įstrigo? Skaitant apysakos 1989 metų redakciją, vienoje kitoje vietoje galima net suabejoti, ar kai kas nebuvo atstatyta iš necenzūruoto rankraščio. Bet jeigu ir 1971 metų apysakos redakcija buvo tokia, kaip 1989-aisiais, tai net tų laikų neprisimenantis skaitytojas nesunkiai aptiks vietas, pro kurias negalėjo praslysti totalitarinės sistemos įgaliojto cenzoriaus žvilgsnis, kartais iš tiesų neužkliudydavęs sunkiau iššifruojamų poezijos metaforų ar lyrinėje novelėje paslėptų užuominų. Tuo tarpu apysakos žanras reikalavo gyvenimo pilnatvės, o socialinė tikrovė buvo prismaigstyta „draudžiamos teritorijos“ ženklų. Net įvilktą į sapno stilistikos rūbą, apysaka negalėjo apeiti tų draudžiamų teritorijų. Trečia mintis, sekanti įkandin Sprindytės pastebėjimo, jau gali pasirodyti visiškai šventvagiška: kai viskas taip baigėsi, gal ir gerai, kad turim bent keletą nelaisvę iškentusių, bet prievartos pasekmių išvengusių kūrinių.

Ne tik literatūrologiniu faktu, bet ir pilietiniu aktu laikytinas Sprindytės straipsnis „Knyga, išlikianti žaliuos laiko vingiuos“, išspausdintas 1987 *Literatūroje ir mene* po rubrika „Lietuvos TSR valstybinės premijos kandidatai“. Beveik po dešimties metų, išleidęs dvi pirmąsias apysakas *Tiltas per Žalpę*, dar vieną novelių rinkinį *Keleivio novelės* ir pagaliau savo penkiasdešimtmečio metais sudarytą rinktinę *Gegužė ant nulūžusio beržo*, Aputis vėl buvo iškeltas kandidatu Valstybinei premijai. Tiesa, laikas jau buvo pasikeitęs, vyko vadinamoji M. Gorbačiovo pertvarka („perestrojka“), bet žmonės valdžioje buvo tie patys, o Aputis jokių lojalumo gestų ar nuolankumo reveransų nebuvo padaręs. Be oficialaus Rašytojų sąjungos siūlymo, reikalingas buvo ir platesnis visuomeninis palaikymas. Kelių dešimčių tūkstančių tiražu ėjusio laikraščio žodis tada šį tą reiškė.

Kalbėti apie grynai literatūrologinį rašinio brandumą nėra reikalo: Sprindytė jau seniai buvo susi-

gyvenusi su Apučio kūryba. Įdomesnė šiuo atveju autorės „diplomatija“. Jau straipsnio pavadinimu išsakoma abejoti neleidžianti pranašystė, o pirmąją pastraipą subtiliai primenamas ir naujas laikas, ir jo keliama uždaviniai, ir Apučio kūrybos atitikimas laiko dvasiai: „Laimingai sutapo, kad apie Juozo Apučio kūrybą rašau dabar, kai mums gyvenime ir literatūroje reikia atgauti tikrųjų vertybių pojūtį. Reikia apsivalyti. Apie Apučio novelistiką norisi pasakyti vienu žodžiu – ji švari ir daugeliu atžvilgių gali būti atskaitos tašku. Ištikimo sau ir nuolat atsinaujinančio prozininko žodis spindi neblukdamas – jis ištartas be konformistinių reveransų, be gražbylystės putų“ (Sprindytė, 1987).

Atkreiptinas dėmesys į straipsnio pasirodymo laiką: mėnuo – iki liepos dvidešimt pirmosios, „džiaugsmo ir dainų dienos“, kurią buvo skelbiamas nutarimas dėl Valstybinių premijų. Nė metų nebelikę ir iki aštuoniasdešimt aštuntųjų birželio, kai į istorijos areną išeis Sąjūdis. Vis garsiau kalbama, kad Gorbačiovo „perestrojka“ buksuoja, kad reikia kitaip pažvelgti į istoriją ir „baltąsias dėmes“ literatūroje. Tokio kalbėjimo pavyzdys yra ir Sprindytės straipsnis.

Glaudinant Apučio kūrybai skirtų darbų peržvalgą, tenka apsiriboti dviem aspektais – diachroniškai papildyti Zalatoriaus ir Sprindytės darbuose išryškėjusią rašytojo kūrybos recepciją ir sinchroniškai aptarti atskirų jo kūrinių interpretacijų patirtį.

Jau pirmajai Apučio knygai *Žydi bičių duona* (1963) parodytas dėmesys: Antanas Drilinga pasiūlo ją *Tiesoje*, Gražina Mareckaitė – *Komjaunimo tiesoje*, Jonas Strielkūnas – *Panevėžio tiesoje*, Kęstutis Nastopka – *Pergalėje*, Mykolas Sluckis – *Literatūroje ir mene*. Tiesa, Apučio novelės aptariamoms su kitų tais pačiais metais debiutavusių autorių – Algimanto Bučio, Vaidoto Spudo ir Aušros Sluckaitės – kūryba, bet ne viename straipsnyje jau apčiuopiami ir individualūs prozininko bruožai. Charakteringa kritiko kelių dar tik pradedančio K. Nastopkos įžvalga, kad Aputis „stengiasi ir paprastuose dalykuose pamatyti gyvenimo sudėtingumą, kad jo frazė tiksli, ritmiškai organizuota. Jis drąsiai įveda meninę išmonę, nubrėždamas vaishiai permatomą ribą tarp realaus ir įsivaizduojamo“ (Nastopka, 1963, 152).

Didesnio visuomeninio rezonanso, o gal ir paties Apučio reakcijos turėjo susilaukti M. Sluckio dėmesys. Jau išleidęs novelių rinkinius *Vėjų pagai-rėje* (1958), *Geriau mums nesusitikti* (1961), romaną *Laiptai į dangų* (1963), jauniems, ypač linkstantiems į lyrinį pasaulio suvokimą, į psichologinių

žmogaus išgyvenimų vaizdavimą, Sluckis buvo neabejotinas autoritetas. Recenzuodamas pirmąjį novelių rinkinį Sluckis reikliau už bet kurį kitą recenzentą nurodo debiutuojančiam autoriui gresiančius pavojus (lyrinės krypties autorius gali greičiau išsiseiti, polinkis filosofuoti, „visur ieškant „paslėptos“ prasmės, gali pastūmėti į banalumą, pasakojant pirmuoju asmeniu nesunku tapti stebėtoju ir pamokslininku), bet entuziastingai palaiko tai, kas jam atrodo nauja ir perspektyvu. Kritiškai atsiliepię apie apsakymą „Valio!“, kuriame visa sudėtinga jausmų ir pojūčių gama [...] nuslysta į grynai formalias stilistines prašmatnybes“, kritikas teigiamai įvertina „Judėjimą“ ir „Stotyje tebegroja, Turkų maršą“, vertinimą paremdamas tokiais argumentais: „Šiuose kūrinėliuose emocijas ir apmąstymus irgi iššaukia ne medžiagos kalnai, o tikrovės nuotrupos. Bet jos savaime daug prasingesnės ir leidžia suformuluoti reikšmingus sprendimus apie gyvenimą ir žmogaus atsakomybę. Tokiu keliu eidamas, J. Aputis sukūrė geriausią, šviesiausią ir prasmingiausią savo apsakymą „Pasikalbėjimas su kareiviu Čiviliu““ (Sluckis, 1984, 277).

Gal ir per drąsų būtų teigti, kad Aputis tikrai įsiklausė į vyresnio ir jau nemažą patirtį turinčio rašytojo pastabas, bet sprendžiant iš patarimų, kuriuos jis pats vėliau išsakydavo už save jaunesniems, galima daryti prielaidą, kad jo meninės brandos kryptis aiškiai suko ne „stilistinių prašmatnybių“, o žmogaus vidinio pasaulio meninio tyrinėjimo kryptimi. O visiškai tvirtai galima teigti, kad Sluckis, supažindinęs skaitytoją su „žadančiu novelistu“, jo žingsnius ir toliau įdėmiai sekė. *Pergalei* išspausdinus keturis naujus Apučio apsakymus, Sluckis reaguoja trumpu, bet iškaltu atsiliepimu – „Ties naujos knygos slenksčiu“:

Nors dar nesudaro rinkinio šitie keturi Juozo Apučio apsakymai [...], bet jie aiškiai byloja apie jauno prozininko šoktelėjimą į priekį. O gal tai ir ne šuolis – įtemptu darbu ir ieškojimais įveiktas nemažas nuotolis. Pagaliau mums rūpi ne kiekybė, ne apsakymų gausumas, o tai, kad švelni, virpanči J. Apučio melodija, neprarasdama savo lyrinio trapumo, suskamba tvirčiau ir drąsiau. [...] „Svajonių lakūno popiečiai“ savo ruožtu liudija, kad novelistas, keldamas aiškiai romantinę vėliavą, gerai pažįsta ir bukus, nuožmius žmones, jų savanaudišką moralę, kuri nuolat pastoja kelių lakioms svajonėms (Sluckis, 1963, 288).

Po poros metų (1967) iš tiesų pasirodė Apučio novelių rinkinys *Rugsėjo paukščiai*, apie kurį Romualdas Lankauskas, šiaip jau nežarstantis komplimentų plunksnos draugams, rašė: „Ir šiandien jau neįmanoma įsivaizduoti mūsų novelistikos be J.

Apučio novelių. [...] J. Apučio „Rugsėjo paukščiai“ – neeilinė knyga dabartinės mūsų prozos lentynoje“ (Lankauskas, 1967, 160).

Dar po trejų metų (1970) išėjus jo novelių rinkiniui *Horizonte bėga šernai*, Aputis jau visam laikui lieka kritikos akiratyje. Bet tuo pačiu metu virš jo galvos ima kauptis jau minėti valdžios nemalonės debesys. Valdžia darosi vis irzlesnė, nervingesnė, įtaresnė. Dar neužmirštas 1968 metais krauju apšlakstytas Prahos pavasaris, 1972 metais šurpoka pašvaiste horizontą nušviečia gyvo fakelo – Romo Kalantos – mirtis, o valdžia džiaugiasi melioracijos laimėjimais, naujomis gyvenvietėmis, nepakančiai reaguodama į literatūros kūrinius, kurie šituose laimėjimuose mato tragišką senojo kaimo griūtį, kolektyvizacijos „laimėjimų“ dar nepamiršusių ir po jų vos spėjusių atsigauti kaimo žmonių naujas dramas, skaudžias moralines kolizijas. Užtenka prisiminti Apučio noveles „Horizonte bėga šernai“, „Skraidančios obelys“, dešimtis kitų autorių kūrinių, kad suvoktume nesutaikomą valdžios politikos ir rašytojų ginamų vertybių priešpriešą. Tuo laiku cenzūros vėždas užsimojo prieš daugelį spaudai parengtų, o kai kada ir spaustuves pasiekusių Vytauto Bložės, Jono Juškaitio, Sigito Gedos ir kitų autorių kūrinių. Didesnį socialinį ir idėjinį užtaisą savyje slėpusi proza cenzūros akyse buvo dar didesnis krislas. Tik praėjus septyneriems metams po rinkinio *Horizonte bėga šernai* pasirodymo išėjo rinkinys *Sugrįžimas vakarėjančiais laukais*, skaitytojų ir kritikos sutiktas labai palankiai, o iš valdžios sulaukęs iki tol dar niekam netaikytos bausmės (jau minėto Valstybinės premijos anuliavimo). *Keleivio novelių* irgi teko laukti aštuonerius metus. Dar kartą priminsime, kad 1970 metais baigta apysaka „Skrudėlynas Prūsijoje“ tautos atgimimo ir savo pasirodymo dienos laukė stalčiuje dar beveik du dešimtmečius.

Literatūros kritika, retokai sulaukdama naujų Apučio knygų, jo kūrybą reflektavo visą laiką. Buvo grįžtama prie senesnių kūrinių, juos iš naujo perskaitant, apmąstant, interpretuojant. Daugiausia, žinoma, padaryta jau atgautos nepriklausomybės metais.

Į tris chrestomatines Apučio noveles – „Dobilė. 1954 metų naktį“, „Horizonte bėga šernai“ ir „Erčia, kur gaivus vanduo“, rodos, jau tiek kartų aptarinėtas įvairiais aspektais įvairiuose kontekstuose, Martinaitis pažvelgia iš tokių perspektyvų, įvesdamas tokias dimensijas, kokių kiti nebuvo taip efektyviai išnaudoję. Prozos kūrinio erdvė ir laikas paprastai visada prisimenami jo analizėje, bet parodyti, kaip vienoje nedidelėje novelėje („Dobilėje“), „su-

siduria istorinis, mitinis, arba sakralinis, biologinis, paros bei buitinis laikas, „kaip yra išderinta ir visa erdvė“ (Martinaitis, 2002, 165, 168), iki Martinaičio niekas nebuvo ėmęsis. Autorius stebinančiai paprastai iššifruoja gal ir ne vienam anais laikais užkliuvusius Marčiaus kartojamus tėvo žodžius „tokia jau yra gamta“: „Be jokios abejonės, po šia ateizuota fraze tuo metu buvo paslėptas gerai žinomas pasakymas: „tokia jau Dievo valia““ (p. 170). Šioje vietoje Martinaitis neužsimena apie sovietmečiui būdingus eufemizmus ir ezopinę kalbą, bet cituotas pavyzdys tiktų ir kalbant apie juos. Dievoieškos motyvą, sovietmečiu apskritai neišivaizduojamą, o Apučio kūrybai ir šiandien dar retai taikomą, Martinaitis taip plačiai įveda pirmasis.

Toks mano pasirinkimas kai ką galėtų nusteibinti: ar J. Aputis religinis rašytojas? Juk Dievo vardą jo kūriniuose terasime paminėtą lyg ir atsitiktinai, ką jau kalbėti apie šventenybių adoravimą, apeigas, tikėjimo tiesų išpažinimą.

O vis dėlto mene, literatūroje daug kas pasakoma nepasakant tiesiogiai. Taip ir J. Apučio kūryboje tuo pačiu tekstu, vaizdu dažnai išreiškiama ir tai, kas yra kasdieniška, profaniška, ir tai, kas šventa. Aukščiausios esybės balsas gali būti išgirstas pro kasdienybės šurmulį, iš žemiausio, atstumtojo ar patyrusio nuopuolį lūpų (Martinaitis, 2002, 176).

Iš tiesų, Martinaičio pastebėta tai, kas pasikeitus istorinėms aplinkybėms ir galimybėms iš potekskių, užuominų kalbos iškyla į viršų: novelių knygoje *Vieškelyje džipai* jau rasime ir tikėjimo tiesų išpažinimo, ir šventenybių adoravimo, ir apeigų (gegužinės pamaldos, paskutinė išpažintis ir kt.). Neatmestina ir kita interpretacija: Martinaitis rašo religinės sąmonės, krikščioniškųjų vertybių atgimimo ir atgaivinimo laikais, nuo kurių tam tikras atšvaitas krinta ir ant anų laikų kūrybos. Religinio rašytojo epiteto Apučiu net šiandien nesiryžtančiam klijuoti šių eilučių autoriui atrodo, kad prozininkas, išsiskiriantis ne tik žodžio autentiškumu, bet ir psichologinių išvalgų gilumu, gebėjimu iškelti net į pasąmonę nugramzdintus archetipinius vaizdinius, galėjo sąmoningai ir nesiekti ar neįdėti to, ką šiandien pajėgus aptikti Martinaičio rango skaitytojas. Bet menininkas dažniausiai intuityviai padaro tai, kas intelektualinėje, teorinėje refleksijoje iš tiesų nebuvo apmąstyta. Įsidėmėtinas atrodo toks Martinaičio prisipažinimas:

Maždaug prie trisdešimt metų rašydamas „Kukučio bala-des“, gilesnės, mitologinės reikšmės tuo metu, galima sakyti, nesuvokiau ir net nesiečiau kokių nors ypatingų tikslų. Reikėjo laiko, įvairių interpretacijų, kritikos straipsnių, pagaliau dėstyimo universitete, specialios literatūros, kad šiuos

tekstus aš pats perskaityčiau visai kitaip. Kukučio figūra kilo, kaip vėliau suvokiau, iš labai stiprios mitinės ir folklorinės savo krašto žmonių patirties, jų savotiškos elgsenos, pasakojimų, baimių, įtikėjimų, neįprastų įvykių, kažkokių atsibąčiusių prašalaičių. Daug ką vėliau atpažinau, perskaitęs mano gimtosiose vietose Mečišlovo Davainio-Silvestravičiaus užrašytas keistas pasakas ir sakmes“ (Martinaitis, 2002, 13).

Visiškai galimas daiktas, kad ir Aputis, skaitydamas savo kūrybos interpretacijas, gali – kaip ir dažnas rašytojas – pasakyti, kad jų autoriai bus „atradę“ tai, apie ką jis pats nėra net galvojęs.

Detaliausios, sudėtingiausios ne tik Apučio, bet ir lietuvių prozos kūrinio apskritai analizės ir interpretacijos pavyzdžiu laikytina Vytauto Martinkaus studija „Erčia po keturiasdešimt vienos pastraipos stogu“. Šiuo atveju kritinės studijos imasi ne tik žinomas prozininkas, bet ir ambicingas teoretikas, neabejotinų metodinių aspiracijų vedamas filosofijos ir estetikos dėstytojas. Jo instrumentai yra ir filosofinės kategorijos, ir estetiško išgyvenimo fenomenas, ir modernios literatūros teorijos, įskaitant fenomenologiją, struktūralizmą, semiotiką, dekonstrukciją ir t.t.

Analizės objektu autorius pasirenka nedidelę, penkių puslapių Apučio novelę „Balta balta buvusio laiko dėmelė“, kurią jis pagrįstai (tuo įsitikiname perskaitę trisdešimt septynių puslapių studiją) pristato kaip „gal net geresnę už kitas – tik „geras“ – Apučio novelę“ (Martinkus, 2003, 118). „Novelę, – rašo autorius, – be abejo, galima analizuoti klasikiniu literatūros teorijos požiūriu, tačiau dėl labai individualios lingvistinės ir sintagminės energijos ji – įdomus ir parankus objektas netgi postmoderniai literatūrologijai, pavyzdžiui, transformacinės dekonstrukcijos šalininkams“ (p. 117).

Novelė „Balta balta buvusio laiko dėmelė“ ir eiliniam skaitytojui yra palikusi keletą neįmintų paslapčių. Kas tas nematomas ir kambary nesantis pašnekovas, su kuriuo aistringai polemizuoja novelės pasakotojas? Kas tas pasakotojas, disponuojantis „japonų etikos“ principais, filosofuojantis apie tiesą ir tiesos imitaciją, teigiantis savotišką maksimalistinę gal profesionaliam psichologui, o gal ir žodžio menininkui aktualią problemą ar programą: „Žmogų pamatyti reikia žaibiškai, akimirksniu suvokti jį, kol jis nepradėjo darytis nenatūralus, kol neėmė vaidinti. Suvaidinto žmogaus man nereikia!“ (Aputis, 1986, 366). Kas tas Gvildys, prisimenamas iš pasakotojo vaikystės ir atrandamas pašarvotas novelės gale? Ko siekia Apučiu ne itin būdinga novelės struktūra, kuri jau ne vieno tyrinėtojo įvardinta kaip novelė novelėje?

Studijos paantraštė skelbia: „Polisemijos tako prasmė Juozo Apučio novelėje *Balta balta buvusio laiko dėmelė*“. Polisemija turi vienintelį lietuvišką atitikmenį – daugiareikšmiškumą, ir jį tikrai pajunti, kai kartu su autoriumi priimi nuostatą, kad kuo gilesnis, sudėtingesnis meno kūrinys, tuo platesnės individualaus jo perskaitymo galimybės.

Suvokti paties novelės pavadinimo semantiką, kartu su autoriumi iššifruoti „antraštinę metaforą“, perdėlioti keturiasdešimt vieną pastraipą „siužetinių įvykių sekos“, kompozicijos atžvilgiu, įsiklausyti ne tik į pavienių žodžių, bet ir nutylėjimų reikšmę bei prasmę, suprasti novelės dialogiškumo esmę, pakelti iš atminties ar pasąmonės gelmių jau turimą rašytojo kūrybos kontekstą, – tokią nelengvą užduotį pateikia literatūrologas savo skaitytojui.

Martinkus, pradėdamas viešą atsakymų į klausimus paiešką, tikriausiai jau iš anksto žinojo, kuo tos paieškos baigsis, bet kaip ir dažname savo prozos kūrinys, sugebėjo suintriguotą skaitytoją vesti iki galo ir tik tada pasakyti:

Prasmių kaupimas – įvykis. Novelę skaitydami, dalyvaujame tame įvykyje. Prasmės ir beprasmybės žaismas, jų kosmoso ir chaoso virsmas vienas kitu yra naujų prasmės objektų kūryba. [...] Originalios prasmės lygtis: visa, kas tekstą skaitant sukaupia, kas yra perskaityto teksto paskutinė akimirka, turi sukilti prieš šią akimirką. Vienų prasmių sproginimas kuria kitas, išsiviedžia į erčią. Per savo griūtį prasmių chaosas turi tapti kūrybingu prasmės įvykiu (Martinkus, 2003, 150–151).

Martinkaus prielaida, kad „skaitytojui, kartu su šio straipsnio autoriumi skaičiusiam Dėmelę, tokia svarstymų pabaiga neturėtų būti netikėta“ (p. 151), ir telieka tik prielaida, neatmetanti galimybės, kad kai kam ji iš tiesų bus netikėta.

Užsispyrusiajam sužinoti iki galo visą tiesą dar lyg ir liktų galimybė paklausti patį novelės autorių, sužinoti autorinę kūrinio prasmę, bet tokiam žingsniui prieštarauja ne kokios nors literatūrologo ambicijos, o pati literatūros ar apskritai meno kūrinio prigimtis: autorinė kūrinio prasmė ne tik neeliminuoja skaitytojo išvengtą ar susikurtą prasmę, bet tiesiog numato, net provokuoja tokios prasmės kūrimo pastangas. Kita vertus, neatmetina ir prielaida, kad rašytojas (prisiminkim cituotą Martinaitį) nė pats nežino savo sukurtos paslapties įminimo, kad jis ne kūrė mįslę skaitytojui, o pats bandė įminyti jam iškilusiąją.

„Nepagaunamą autorių“ bando pagauti Vanda Juknaitė, pasirinkusi novelę labai neįprastu pavadinimu – „Autorius ieško išeities“. Kaip prozininkė ir dramaturgė, ji ne tik teoriškai, bet ir iš asmeni-

nės patirties žino daugybę autoriaus–pasakotojo–personažo santykių variantų. Palikdama nuošaly kitus šios novelės semantikos ir struktūros aspektus, autorė atkreipia dėmesį į tai, kad „šis tekstas beveik radikaliai skiriasi nuo įprasto Apučio teksto“, ir prisipažįsta, kad „labiausiai intriguojanti šiame tekste yra autoriaus problema“ (Juknaitė, 1999, 20). Tokio pavadinimo novelėje „autorius“ lyg ir suponuotų tikrą, gyvą autorių – Juozą Aputį, bet, Juknaitės nuomone, taip nėra. Subtiliai nujausdama tikrojo autoriaus siekį – priversti „galvoti apie tai, kas įvyko“ (p. 25), atkreipdama dėmesį į pirmąjį sakinį („Situacija yra tokia...“), interpretatorė pasiūlo įtikinantį žanrinį *dramaturgiškos novelės* apibūdinimą, paremtą tuo, kad skaitytojas priverčiamas pasijusti taip, „tarytum prieš mūsų akis vyktų spektaklis, žiaurus moralinis eksperimentas“ (p. 22, 23).

Tokio virtualaus spektaklio išvalgą, galima spėti, bus lėmusi dramaturgės patirtis, kaip, beje, ir „nepagaunamo autoriaus“, „judančios autoriaus figūros“ atradimą, kuriuo pasinaudoti galima turbūt ne tik šitos novelės analizėje.

Apučio kūryba net tuo metu, kai su naujais kūriniais, ypač novelėmis, autorius pasirodydavo labai retai, ir tai – tik periodikoje (tarp rinktinės *Gegužė ant nulūžusio beržo* (1986) ir novelių knygos *Vieškelyje džipai* (2004) – aštuoniolikos metų tarpas!), buvo prisimenama ir reflektuojama kaip vertės matas, kuriuo, deja, ne visada yra ką matuoti. Prieš dešimtmetį lietuvių prozos tendencijų ir perspektyvų aptarime Elena Bukelienė retoriškai klausė: „Vietoje atsakymų pirmiausia norisi pačiai klausti – kas ir kada ateis į mūsų prozos centrą? Tiesa, ten stovi J. Aputis, R. Granauskas; vieną centro flangą tvirtai laiko P. Dirgėla su savo fundamentaliais istoriniais veikalais“ (Bukelienė, 1998, 92). Platų literatūros horizontą stebėjusi kritikė centre matė ne tiek jau daug iškilių vardų ir reiškinių.

Iki galo likdama ištikima literatūros kritiko įsipareigojimui skaitytojui „žvelgti į kūrinį ne tik specializuotu literatūrologiniu, bet ir bendresniu dvasinių vertybių, būtiškos gelmės, gėrio, grožio, estetinio pasitenkinimo ieškančiu žvilgsniu“ (Bukelienė, 2006, 9), literatūros kritikė nepasidavė mados vėjams, literatūros kūrinių komercinės sėkmės hipnozei, iki paskutinių dienų teikė pirmenybę laiko patikrintoms, gilesnių tradicijų šaknų maitinamoms meninio žodžio vertybėms. Kaip savotišką testamentinį palikimą paskutiniame jos kritikos darbų rinkinyje skaitome straipsnį apie Apučio novelių knygą *Vieškelyje džipai* – „Jauki dvasios šviesa“.

Tiesa mene – talpi, visaapimanti sąvoka. J. Apučiu bene labiausiai rūpi vidinė tiesa, saviraiška; įsiklausydamas į save ir sau artimus herojus, jis užčiuopia dalykus, bendrus tautai, bendruomenei, kiekvienam žmogui; perteikia patirtį, kuri ateina iš toli ir susieja mus visus. Jam labai svarbus dvasinio paveldo tęstinumas, žmoniškumo, pačios jo šerdies, neapčiuopiamos, nenusakomos kietomis sąvokomis, perdavimas vaikams ir vaikiaičiams (Bukelienė, 2006, 248).

Dvasinio paveldo tęstinumo, žmoniškumo perdavimo vaikams ir vaikiaičiams idėją šiandien skaitai kaip esminį žmogiškąjį autorės rūpestį, bet tai, kad jis taip koncentruotai išreikštas prisilietus prie Apučio kūrybos puslapių, daug ką pasako ir apie vieną, ir apie kitą. Plačiau nesustodama prie formos, stiliaus, autoriaus meistriskumo klausimų, kritikė pirmiausia stengiasi išvelgti atskirų kūrinių ir visos rašytojo kūrybos prasmę ir baigia straipsnį, dar kartą akcentuodama ir rašytojui, ir jai pačiai labiausiai rūpimus dalykus: „J. Apučio knyga „Vieškelyje džipai“ yra sudėtinga ir įvairi kaip pats gyvenimas, kupina skaudžios istorinės atminties, blavaus žvilgsnio į komplikuoatą dabartį ir jaunos žmoniškumo šviesos. Kur dar ieškosi atramos vilties ir stiprybės, jei ne savo dvasioje, jei ne gimtojoje žemėje, jei ne protingoje amžinoje gamtoje?“ (p. 259).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Apučio proza susilaukė skirtingas literatūros teorijas išpažįstančių, skirtingais analizės metodais besiremiančių literatūros tyrinėtojų dėmesio. Tarp įdomiausių, naujas rašytojo kūrybos tyrinėjimo erdves atveriančių darbų įrašytina Kęstučio Nastopkos atlikta semiotinė novelės „Lidija Skoblikova ir tėvo žingsniai“ analizė (Nastopka, 2002, 74–84). „Kito tikėjimo“ žmogui tokia analizė iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti formų reikšmei teikianti pirmenybę prieš idėjų vertę, bet netrunki įsitikinti, kad semiotiko kalba ne tik gali būti „išversta“ į tradiciškesnės literatūrologijos sąvokas, bet ir padėti ieškoti „išsprūstančios prasmės“ (čia aliuzija į kitos K. Nastopkos knygos pavadinimą) ne vienoje sudėtingesnės struktūros Apučio novelėje.

Vertingas mitopoetinės teorijos principus taikančios literatūrologijos inšas. Sapno poetiką ir techniką apysakoje „Skrudėlynas Prūsijoje“ detalčiai yra aptaręs Vygantas Šiuškčius (1999), mitopoetiką novelėse – Violeta Gedminienė. Plati autorės studija „Išsakyti tai, kas neišsakoma...“ nerevizuoja, nepaneigia esminių semantinių išvalgų, kurias randame Zalatoriaus, Sprindytės, Bukelienės ir kitų Apučio kūrybą tyrinėjusių literatūrologų bei kritikų darbuose, bet įtikinamai įrodo, koks vaisingas gali būti specialus tyrinėjimo aspektas. Svarbi auto-

rės pastaba, kad „novelėse mitologizavimas nėra atviras, čia beveik nerasime konkrečių mitologinių įvaizdžių. Santykis su mitu daugiau intuityvus, betarpiškas, kaip kūrėjo sąmonės iškrova, kaip dar pulsuojančios etninės tradicijos tąsa“ (Gedminienė, 2002, 76). Bet ne mažiau svarbi išvada, kuri specifišką Apučio novelių perskaitymą integruoja į kitais aspektais (socialiniu, istoriniu, kultūriniu, psichologiniu) apžvelgtos ir aptartos jo kūrinių semantikos erdvę:

Istoriniame kontekste novelės suvokiamos kaip mėginimas „pramušti“ sovietinių dogmų sušaldytą sieną, tą aklumą, kuriame tūnojo tautos, individo dvasia. Kitoniškumas, netoleruotinas visuotiniame kontekste, novelėse iškyla kaip opozicija profaniškai, mankurtiškai būčiai, praradusiai ryšius su aukščiausiais lygmenimis. Dvasinė jautra ir vienumo pojūtis su viskuo, kas yra aplinkui, teikiama kaip visuotinės atsakomybės prielaida (*Ten pat*).

Perskaitęs romaną *Smėlynuose negalima sustoti*, kurį jaunoji kritika, kaip minėta, sutiko neįprastai nedraugiškai, Leonardas Gutauskas, šiaip jau retai imantis į rankas kritiko plunksną, rašė: „Išivaizduokim, iš visko, ką Aputis yra parašęs, išlieka vienas puslapis. Ir ką gi? Žinau, jog šiame puslapyje bus suspausta, sukoncentruota šimtų ir tūkstančių puslapių informacija: individualus rašymo būdas, praeities, dabarties ir ateities ženklai, autoriaus požiūris ir žmonelių lemtis“ (Gutauskas, 1996). Žinoma, prozininkas čia akivaizdžiai hiperbolizuoja, bet tam, kad ryžtumeisi tokiai hiperbolei, reikia labai gilaus ir stipraus vidinio įsitikinimo.

Jau įžengus į dvidešimt pirmąjį amžių, Jurgis Kunčinas apgailestaudamas kalbėjo: „Ir pernykštėje mūsų prozoje aš nesutikau tokių veikėjų, kuriuos galėčiau pamilti ar nekęsti, žavėtis ar piktintis. O kitados jų būta tokių. Štai po gero septynmečio vėl paskaitinėčiau J. Apučio noveles (nekart skaitytas), ir jos mane vėl pritraukė kaip magnetas geležį“ (Kunčinas, 2002, 88).

Galėtume suverti ilgą tokių prisipažinimų vertynę, jeigu tai neatrodytų kaip veržimasis į atviras duris.

Net Juozas Erlickas, kurį pati humoristo prigimtis verčia ironiškai perkainoti vertybes, kalbėdamas apie Apučio prozą, netikėtai surimtėja: „Subtilios ir harmoningos, žavinčios išraiškinga detale ir kalba J. Apučio, R. Granausko novelės, tartum gintariniai vabalėliai šiek tiek sustingusios būtajame laike“ (Erlickas, 1989, 174).

Anksčiau už kitus Lietuvoje kūrusius prozininkus į Aputį atkreipė dėmesį išeivijos kritika. Pir-

miausia akcentuotinas jos dėmesys socialiniam, idėjiniam Apučio prozos angažuotumui. Reikia turėti omeny vieną paradoksalią situaciją: Lietuvoje, kur už socialiai reikšmingą prozą buvo oficialiai agituojama, nors tikro socialumo valdžiai iš tiesų nereikėjo, kritika, net jausdama vienoje ar kitoje novelėje stiprų socialinį užtaisą, stengdavosi apeiti jį nemačiom, kad „neišduotų“ autoriaus intencijų; išeivijos kritika, apie „išdavystę“ dažnai nė nepagalvodama (net atsargus teigiamas atsiliepimas išeivijoje didindavo įtarumą Lietuvoje), galėjo laisviau interpretuoti tokias intencijas ir tendencijas. Įdomi šiuo atžvilgiu yra Violetos Kelertienės pateikta apsakymo „Išlaukimo momentas“ interpretacija. Lietuvoje egzistavusioje kritikoje tokių idėjiškai atvirų interpretacijų beveik ir neaptiksime (anais laikais jos buvo neįmanomos, naujaisiais – mažai ką bedominančios):

Autorius įsitraukia į socialinę kritiką vaizduodamas tariamą kontrastą tarp dviejų antraeilių veikėjų, rašytojo ir aspiranto, perfrazuodamas posakį „esi tai, ką valgai“ į „esi tai, ką išmeti“ (ko gero grubiai komentuodamas homo sovieticus autoportretą). Kadangi rašytojas neprisitaiko prie valdžios ir valdymo sistemos ir nežino, kaip ir ką rašyti, jis gyvena neturtingai. Pavyzdžiui, jo kelnės sulopytos, o jis pats spaudoje viešai užsipuolamas. Aspirantas rašo disertaciją dėl karjeros, „tai ten tik citatų citatos“ (be abejonės, ir Marxo bei Lenino). Todėl jis ir jo šeima gali įpirkti importinius drabužius. Tokioje visuomenėje žmonės vertina ne talentą ar sunkų darbą, o konformizmą bei ištikimybę partijos politikai (Keler-tienė, 2006, 172).

Visiems žmonėms priskirti tokią nuostatą gal ir nėra visai teisinga, bet dėl to, kad tam tikra visuomenės dalis buvo su ja susigyvenusi, abejonių neky-la. Kritikė pagrįstai teigia, kad „sunkiausią artileriją Aputis pasilieka sovietinio mito apie socialinę pažangą kritikai“ (*Ten pat*), „komunistinio eksperimento“ padarinių atskleidimui. Negalėdamas to daryti atvirai, autorius, kritikės nuomone, savo disidentiškas idėjas pridengia šiek tiek humoristiško pasakojimo skraiste, užuominomis, naivuoliu apsimetusio pasakotojo retoriniais klausimais, verčiančiais skaitytoją ne tik galvoti, bet ir apsispręsti. V. Kelertienės interpretacija datuota 1992 metais, bet išvados, galima manyti, yra brendę gerokai anksčiau. Parašymo metus atitinka tik paskutinė išvada, jog „1990-ųjų įvykiai parodė, kad Apučio išvalgas patvirtino ne tik Lietuvos, bet ir Rytų Europos istorija“ (p. 173). Reikėtų dar pridurti, kad interpretacija pirmiausia buvo paskelbta įvade lietuvių prozos antologijai anglų kalba *Come into My Time, Lithuania in Prose Fiction, 1970–90* (1992) ir skirta ne lietuvių skaitytojui, o tam, kuris be specialaus

parengimo daugelio dalykų adekvačiai suvokti būtų nepajėgus.

Ne kartą į Apučio kūrybą savo dėmesį yra atkreipęs kitas žymus išeivijos literatūrologas Rimvydas Šilbajoris, daugiausia rašęs apie poeziją, bet ne viename kontekste įrašęs ir iškiliausių prozininkų vardus bei kūrinius. Ypač svarbūs vertinimo akcentai buvo sudėlioti jo paskaitoje, skaitytoje 1979 metais Europos Lietuviškųjų studijų savaitėje Belgijoje. Apžvelgdamas 1968–1978 metų prozą Lietuvoje, gana kritiškai vertindamas socialistinio realizmo dogmų apraiškas pačioje literatūroje ir jos kritikoje, Aputį, tada jau išleidusį rinkinį *Horizonte bėga šernai*, kaip ir *Rūstybės šviesos* autorių J. Grušą ar *Duonos valgytojų* autorių R. Granauską kritiką traktuoja kaip rašytojus, kurie atsispiria valdžios bei dogmų spaudimui ir leidžia ne tik pagaltvoti „apie sovietinio gyvenimo tikrovę, apie tenykštį progreso supratimą ir apie tragiškus režimo nusikaltimus“ (Šilbajoris, 1992, 522), bet ir puoselėti kad ir nedrąsias viltis:

Susumuojant galima sakyti, kad pastarasis lietuvių prozos dešimtmetis Lietuvoje sudaro vaizdą lyg sunkiai bundančios, su sovietinio rūbo varžtais bekovojančios kūrybinės dvasios, kaip Michelangelo skulptūroje. Ši kova, šis budimas tikrai nesibaigs, nors per daug optimistiškai kalbėti bangu, nes pastaruoju metu neostalinizmo reakcija žymiai sustiprėjo kultūroje ir mene, ir rašytojams darosi vis sunkiau būti tikrai kalbančiais žmonėmis, o ne režimo garsiakalbiais (Šilbajoris, 1992, 524).

Tokie išeivijos kritikų vertinimai kėlė ne viena-reikšmę reakciją: „tikrai kalbantiesiems žmonėms“ tai buvo pastangų urbtis po sistemos pamatais moralinis palaikymas, „režimo garsiakalbių“ etikete pažymėtuosius, suprantama, žeidė ir erzino, o ideologinės priežiūros tarnautojams tai tapdavo ir papildomu argumentu įtarti rašytoją nelojalumu. Bet tai – jau kita tema.

Apžvelgus keturių dešimtmečių Apučio kūrybos literatūrologinių tyrinėjimų, kritinės analizės, interpretacijų ir vertinimų istoriją, galima daryti išvadą, kad skirtingos vertintojų asmenybės, skirtingi požiūriai, analizės metodai ir aspektai, skirtingi meniniai kriterijai, atsidūrę viename Apučio prozos lauke, tapdavo pavydėtinais vieningi. Tad straipsnio pradžioje esančią užuominą apie rašytojo ir kritikos santykį dabar jau galima išplėtoti į kiek platesnę ir kategoriškesnę išvadą: profesionalioji literatūros kritika, ty liai, bet nuosekliai oponuodama įkaitu ją paversti norinčiam režimui, – bent jau Apučio atžvilgiu – buvo ne oponentė, o supratinga ir geranoriška partnerė, padėjusi skaitytojui kuo adekvačiau suvokti kar-tais ezopine kalba išreikštas rašytojo aspiracijas, pa-justi meninės individualybės savitumą.

Literatūra

- Aputis J., *Gegužė ant nulūžusio beržo*, Vilnius: Vaga, 1986.
- [Bukelienė E.], „Dabartinė lietuvių proza. Tendencijos ir perspektyvos“, *Metai*, 1998, nr. 2, p. 92–102.
- Bukelienė E.N., *Tarp rašytojo ir skaitytojo*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.
- “Come into My Time”, *Lithuania in Prose Fiction, 1970–90*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992.
- Drilinga A., „Kelialapiai į literatūrą“, *Tiesa*, 1963, spalio 19.
- Erlickas J., „Novelė ne novelės metais“, *Pergalė*, 1989, nr. 10, p. 172–175.
- Gutauskas L., „Stebėjimo bokštas“, *Literatūra ir menas*, 1996 lapkričio 23.
- Juknaitė V., „Nepagaunamas autorius“, *Teksto slėpiniai* 2, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 1999, p. 20–25.
- Kelertienė V., *Kita vertus...* Vilnius: Baltos lankos, 2006.
- [Kunčinas J.], „Knygų netrūks, jos traukia kaip magnetas“, *Metai*, 2002, nr. 4, p. 83–97.
- Lankauskas R., „Tikrumo ir tiesos alkis“, *Pergalė*, 1967, nr. 4.
- Mareckaitė G., „Priešakinės pozicijos – jų ateitis“, *Komjaunimo tiesa*, 1963, spalio 23.
- Martinaitis M., *Laiškai Sabos karalienei*, Vilnius: Tyto Alba, 2002.
- Martinkus V., *Literatūra ir paraliteratūra*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
- Nastopka K., „Kartos bruožai „Pirmojoje knygoje“, *Pergalė*, 1963, nr. 12, p. 150–154.
- Nastopka K., *Reikšmių poetika*, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
- Sprindytė J., „Knyga, išliksianti žaliuos laiko vingiuos“, *Literatūra ir menas*, 1987 birželio 20.
- Sprindytė J., *Lyrizmas šiuolaikinėje lietuvių prozoje*, Vilnius: Vaga, 1989.
- Sprindytė J., *Lietuvių apysaka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Sluckis M., „Susipažinkime: žadantis novelistas“, *Literatūra ir menas*, 1963 rugsėjo 28.
- Sluckis M., *Rašytojas apie rašytojus*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 277.
- Strielkūnas J., „Pirmoji knyga“, *Panevėžio knyga*, 1963, lapkričio 19.
- Šiukščius V., *Mitopoetika lietuvių prozoje: tekstų interpretacija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.
- Šilbajoris R., *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.
- Vaitkevičiūtė V., *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Žodynas, 2001.
- Zalatorius A., „Žmogų sušildančios novelės“, *Literatūra ir menas*, 1967, lapkričio 18.
- Zalatorius A., „Prisiminus praeitį, galvojant apie dabartį“, in: *Žalias laiko vingis*, Vaga, 1981.
- Zalatorius A., *Prozos gyvybė ir negalia*, Vaga, 1988.
- Zalatorius A., *Literatūra ir laisvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1989.
- Zalatorius A., *Vincas Krėvė*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.